

САВКОВА К. С.,
аспірант
(Харківський національний
університет внутрішніх справ)

УДК 341.4

ОКРЕМІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИХ СТАНДАРТІВ ЗАХИСТУ ПРАВ ОСОБИ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

У статті досліджено окремі етапи становлення та розвитку міжнародно-правових стандартів захисту прав особи у кримінальному процесі. Встановлено, що проблема формування фундаментальних прав і свобод людини має глобальний характер, а її вирішення є метою міжнародно-правового співробітництва всіх регіонів світу.

Ключові слова: права і свободи людини, захист особи, міжнародно-правові стандарти, міжнародні акти, міжнародне співробітництво.

В статье исследованы отдельные этапы становления и развития международно-правовых стандартов защиты прав личности в уголовном процессе. Установлено, что проблема формирования фундаментальных прав и свобод человека носит глобальный характер, а ее решение является целью международно-правового сотрудничества всех регионов мира.

Ключевые слова: права и свободы человека, защита лица, международно-правовые стандарты, международные акты, международное сотрудничество.

In the article the individual stages in the development of international legal standards for the protection of individual rights in criminal proceedings. It was found that the problem of the formation of the fundamental human rights and freedoms is of a global nature, and its solution is the aim of international legal cooperation in all regions of the world.

Key words: human rights and freedoms, protection of persons, international legal standards, international instruments, international cooperation.

Вступ. Ідея запровадження міжнародно-правових стандартів захисту прав особи, зокрема у сфері кримінального процесу як особливого виду державної діяльності, обов'язково присутня в кожному суспільстві та державі. У цьому аспекті формування сучасної доктрини запровадження міжнародно-правових стандартів захисту особи в кримінальному процесі є одним з пріоритетних напрямів реформування законодавства України, особливо зважаючи на інтеграцію нашої країни до європейського співтовариства. Все це зумовлює консолідацію вчених, юристів і практиків у напрямі напрацювання та запровадження дієвих правових механізмів захисту кожного члена громадського суспільства, де людина, її життя, здоров'я, честь та гідність не лише визнаються і декларуються, але й перебувають під охороною держави. Водночас аналіз слідчої та судової практики дає змогу зазначити, що питання застосування міжнародно-правових стандартів захисту прав і свобод особи в кримінальному провадженні є одним з проблемних, оскільки окремі його аспекти нині залишаються невирішеними. До того ж проблема формування і запровадження міжнародно-правових стандартів захисту прав людини в цілому і, зокрема, в кримінальному процесі України вважається однією із найбільш дискусійних в юридичній науці.

Суттєвий вклад у формування та запровадження міжнародно-правових стандартів захисту прав особи в кримінальне процесуальне законодавство України зробили такі вчені, як В.Г. Даєв, П.С. Елькінд, В.М. Савицький, М.С. Строгович, В.П. Бож'єв, Т.Ф. Варфоломієва, В.Г. Гончаренко, Ю.М. Грошевий, Я.П. Зейкан, О.В. Капліна, О.П. Кучинська, В.В. Назаров, Д.В. Сімонович, Є.Б. Тітов, В.Г. Уваров, Л.Д. Удалова, О.Г. Яновська та ін. Однак, констатуєчи вагомий теоретичний внесок зазначених учених, низка прикладних питань залишаються не вирішеними і потребують комплексного вивчення.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження генезису міжнародно-правових стандартів захисту прав особи в кримінальному процесі України.

Результати дослідження. Становлення прав і свобод особи розпочалося з часу появи людини як біологічної істоти, але тоді такі процеси не сприймалися як особливий елемент розвитку людини. Відомо, що головними відмінними рисами людини від тварини є її свідомість, здатність мислити та сприймати навколишнє середовище. З огляду на це сутність людини, її походження і призначення, місце у природі є основними питаннями філософії, релігії та права. Саме задля забезпечення людського буття, гідності, свободи пересування й розвитку в усіх сферах діяльності кожний індивід починає розуміти своє місце в суспільстві.

У юридичній літературі поява прав людини охарактеризована як окрема епоха в розвитку міжнародного права. Зазначену подію визначено як «великий переворот у міжнародному праві», «прорив», який змінив сучасне міжнародне публічне право [1, с. 18]. І це не викликає сумнівів, адже протягом тривалого часу, зокрема аж до Другої світової війни, переважало переконання, що відносини між державою і людиною – це внутрішня справа держави, яка повинна регулюватися тільки внутрішньодержавним правом. Водночас тоді вже приймалися міжнародно-правові акти, спрямовані на захист прав людини, а саме щодо заборони работоргівлі, захисту жертв військових конфліктів та ін. Найтяжчі злочини проти людства, вчинені тоталітарними режимами, остаточно переконали світову громадську думку в необхідності запровадження міжнародного захисту прав людини. Це знайшло своє відображення у Статуті ООН 1945 р., Загальній декларації прав людини 1948 р., Міжнародних пактах про права людини 1966 р., а також низці глобальних і регіональних міжнародних конвенцій та рекомендацій, що стосуються різних сторін цієї проблеми [2, с. 89].

За дослідженнями вчених, саме після Другої світової війни, зокрема з часу створення Організації Об'єднаних Націй та прийняття нею Статуту ООН, бере свій початок концептуальне зміцнення міжнародної нормативно-правової бази захисту й дотримання прав і свобод людини. З цього часу людство збагнуло справжню цінність прав і свобод людини, що й зумовило принципове оновлення правового механізму їх захисту [3, с. 404; 4, с. 138; 5, с. 130].

Статут ООН був підписаний 26 червня 1945 р. у Сан-Франциско на заключному засіданні Конференції Об'єднаних Націй зі створення Міжнародної Організації п'ятдесятьма державами і набув чинності 24 жовтня 1945 р., після того, як був ратифікований постійними членами Ради Безпеки ООН. Так, у ст. 1 Статуту ООН проголошено, що основною метою організації є міжнародна співпраця у сфері розвитку поваги до прав людини і основних свобод, а в ст. 55 наголошується на необхідності сприяння загальній повазі та їх дотримання незалежно від раси, статі, мови і релігії [6, с. 1, 5, 36].

Як слушно наголосив у своєму виступі колишній Генеральний секретар ООН Кофі Аннан, захист прав людини є серцевиною кожного аспекту діяльності ООН та кожної статті її Статуту [7, с. 19], що наочно підкреслює вагомість цієї міжнародної організації у зміцненні та утвердженні прав і свобод людини. До того ж аналіз змісту Статуту ООН дає можливість підкреслити, що відповідно до його принципів визнання гідності, рівності та невід'ємності прав кожної людини в суспільстві є основою забезпечення свободи, справедливості та миру на землі.

Нині універсальний міжнародний захист прав людини здійснюється в рамках Організації Об'єднаних Націй та її спеціалізованих установ. У свою чергу, регіональний захист прав людини – в рамках міжамериканської, європейської і африканської систем. Найдосконалішою вважається європейська система, яка ґрунтується на Конвенції про захист прав лю-

дини і основних свобод, прийнятій в 1950 р. державами-членами Ради Європи, і додаткових протоколах до неї. Її важливість також підтверджується й тим, що у разі, якщо особа вичерпала всі національні правові засоби захисту свого права, що охороняється Конвенцією, вона може звернутися в Європейський суд із прав людини, який у випадку встановлення факту порушення прав людини покладає на державу матеріальну відповідальність [2, с. 89]. Нині Україна також є членом Ради Європи і учасником Конвенції про захист прав людини, що зумовлює необхідність імплементації у національне законодавство загальноновизнаних норм і принципів міжнародно-правових актів.

Наступний важливий крок у напрямі розвитку міжнародно-правових стандартів захисту прав людини пов'язаний із прийняттям Статуту Міжнародного військового трибуналу для суду і покарання головних військових злочинців європейських країн від 8 липня 1945 р. [8]. На підставі цього Статуту було проведено Нюрнберзький процес, який проходив з 20 листопада 1945 р. по 1 жовтня 1946 р. у Міжнародному військовому трибуналі. Під час його проведення було засуджено колишніх представників гітлерівської Німеччини, які під час Другої світової війни здійснювали катування та інші нелюдські дії з військовополоненими і цивільним населенням. Зазначений процес був першим в історії прикладом міжнародного суду, в Статуті якого були сформульовані такі основні принципи міжнародного кримінального процесу, як гласність, відкритість, право на захист, здійснення правосуддя тільки судом та ін. Також значна увага приділялася забезпеченню доказової бази [9, с. 8–9].

Крім того, за дослідженням Т.Л. Сироїд становлення і розвитку міжнародного кримінального процесуального права пов'язано із виникненням та функціонуванням Токійського трибуналу – Міжнародного військового трибуналу для Далекого Сходу. У частині процесуальних питань Статут Токійського трибуналу був аналогічним Нюрнберзькому трибуналу. Вчена констатувала, що загалом ці трибунали ознаменували корінний поворот у міжнародному кримінальному судочинстві, оскільки їх норми мали важливий вплив на формування та подальше вдосконалення міжнародного кримінального процесу [9, с. 9], з чим ми цілком погоджуємося. Таким чином, можна ствердити, що з цього часу захист прав і свобод людини виходить за межі окремої держави, стає пріоритетним напрямом розвитку та утвердження діяльності міжнародного співтовариства. Саме це стає визначальним індикатором побудови демократії та правової системи, основою формування міжнародно-правових стандартів захисту прав людини у всьому світі.

Подальші пошуки зміцнення прав і свобод людини привели до прийняття 10 грудня 1948 р. Загальної декларації прав людини [10], якою вперше визнано невід'ємні права людини, а саме: право на життя, свободу та особисту недоторканність (ст. 3); ніхто не повинен бути в рабстві або у підневільному стані (ст. 4), ніхто не повинен зазнавати тортур або жорстокого, нелюдського, або такого, що принижує його гідність, поводження і покарання (ст. 5); всі люди рівні перед законом і мають право, без будь-якої різниці, на рівний їх захист законом (ст. 7); кожна людина має право на ефективне поновлення у правах компетентними національними судами в разі порушення її основних прав, наданих їй конституцією або законом (ст. 8); ніхто не може зазнавати безпідставного арешту, затримання або вигнання (ст. 9) тощо. Як бачимо, це ті права та свободи, що гарантують мир, безпеку і гармонічний розвиток людини.

З одного боку, в певній мірі можна погодитися з тими вченими, які вказують на той факт, що у наведеній вище Декларації проголошені лише права та свободи людини без закріплення відповідного правового механізму їх захисту [11, с. 146]. З іншого боку, слід підтримати позицію вчених, які констатували суттєвий вплив цього міжнародного документу на подальше нормотворення та зміцнення прав і свобод людини у світі [12, с. 5]. На нашу думку, зазначена Декларація 1948 р. стала рекомендаційним документом, на підставі якого були прийняті інші. Зокрема, з урахуванням принципів, закріплених у наведеній Декларації, прийнято Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 р. [13].

Для розвитку розпочатої діяльності зі створення дієвого правового механізму захисту прав і свобод людини було прийнято Міжнародний пакт про економічні, соціальні та

культурні права від 16 грудня 1966 р. [14]. Згідно зі ст. 1 Пакту всі народи мають право на самовизначення. На підставі цього права вони вільно встановлюють свій політичний статус і вільно забезпечують свій економічний, соціальний та культурний розвиток. З цією метою встановлено, що кожна держава зобов'язується в індивідуальному порядку, а також у порядку міжнародної допомоги і співробітництва вжити в максимальних межах наявних ресурсів заходів для того, щоб забезпечити поступово повне здійснення прав усіма належними способами, включаючи вжиття законодавчих заходів. Разом із тим, у ст. 4 Пакту передбачено, що держава може встановлювати тільки такі обмеження прав, які визначаються законом, і виключно з метою сприяння загальному добробуту в демократичному суспільстві. Таким чином, можна зазначити, що міжнародна спільнота закликає держави не лише визначати права та свободи людини, але й закріплювати їх відповідним чином на законодавчому рівні, а також створювати підґрунтя для правового механізму їх забезпечення.

Також не менш важливим стало запровадження Міжнародного пакту про громадянські та політичні права 1966 р. [15], яким розширено та конкретизовано захист прав і свобод людини. Свідченням цього є вимога положень ст. 2 Пакту, у якій встановлено, що кожна держава, яка бере участь у ньому, зобов'язується поважати і забезпечувати всім перебуваючим у межах її території та під її юрисдикцією особам права людини без будь-якої різниці щодо раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного чи соціального походження, майнового стану, народження чи іншої обставини. При цьому, якщо це не передбачено законодавчими чи іншими заходами, кожна держава-учасниця зобов'язується вжити необхідних заходів відповідно до своїх конституційних процедур і положень цього Пакту для вжиття таких законодавчих або інших заходів, які можуть виявитися необхідними для здійснення прав.

Беручи до уваги викладене, можна констатувати, що фундаментальність положень наведених міжнародно-правових документів важко переоцінити, оскільки вони виступають своєрідним орієнтиром розвитку правової системи кожної демократичної, правової держави. У кожній нормі наведених вище міжнародно-правових актів проголошено досить важливий постулат: кожна людина повинна наділятися правами і свободами без будь-яких обмежень за расою, кольором шкіри, статтю, релігією та ін. Крім того, зазначене питання має суттєве теоретичне і практичне значення, адже створює правове поле для правозастосовної діяльності. Як доречно наголосив С.Є. Абламський, важливість зазначених міжнародних документів полягає в тому, що комплекс передбачених у них прав і свобод розповсюджується на всіх людей, які є вільними й рівними у своїй гідності та правах [5, с. 130–131].

Після розпаду СРСР на світовій мапі з'явилося п'ятнадцять незалежних держав, які поступово почали будувати власні правові системи. Основна частина пострадянських держав заснувала регіональну міжнародну організацію – Співдружність Незалежних Держав (далі – СНД). Відповідно до ст. 20 Статуту СНД держави-члени здійснюють співробітництво у сфері права і сприяють зближенню національного законодавства [16, с. 117]. З огляду на це слушно вбачається думка В.Г. Уварова, який зауважив, що після проголошення Україною незалежності перед владою країни, законодавцем та ученими постало складне завдання забезпечити відповідність національного законодавства до ратифікованих міжнародних договорів, при цьому не зруйнувавши національний механізм правового регулювання правовідносин [17, с. 3].

З прийняттям у 1996 р. Конституції України в нашій державі започатковано концептуально новий етап розвитку правової системи та суспільства в цілому. Закріплення в ст. 3 Основного Закону положення, що права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави, яка відповідає перед людиною за свою діяльність, передбачає принципово нову парадигму взаємовідносин між людиною і державою. Таким чином, зміст прав, свобод та законних інтересів людини виявляється у співвідношенні з інтересами держави, обов'язком якої є їх охорона та захист. Водночас, як слушно зазначив В. Тацій, безпосереднє закріплення у Конституції України широкого кола прав і свобод людини та громадянина не знімає питання вдосконалення правових механізмів захисту

прав та свобод громадян, а також відповідної системи гарантій, за допомогою яких вони реалізуються [18, с. 15].

Беззаперечно, з часу задекларування в розділі II Конституції України прав, свобод та обов'язків людини і громадянина перед законодавцем постало питання запровадження ефективних правових механізмів їх захисту, в тому числі в кримінальному провадженні. При цьому їх напрацювання повинно здійснюватися з урахування загально визначених міжнародно-правових стандартів у сфері захисту прав людини, що дасть змогу створити дійсно дієві умови для повноцінної реалізації прав і свобод. У зв'язку з цим в умовах концептуального реформування національного законодавства виникає необхідність у розробці єдиної концепції його проведення. Під час її напрацювання слід ураховувати положення Концепції реформування кримінальної юстиції України від 8 квітня 2008 р., якою було визначено, що в основу реформування кримінальної юстиції має бути покладено: 1) багатовікові національні традиції правотворення; 2) норми національного права, які пройшли перевірку часом і виправдані практикою; 3) прогресивні інститути правових систем держав Європейського Союзу та норми міжнародного права [19]. Не слід забувати, що метою зазначеної Концепції також є підвищення ефективності забезпечення захисту прав і свобод людини, що має будуватися на відповідності нормативних актів з питань функціонування кримінальної юстиції, а також з урахуванням вимог міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

У контексті дослідження також слід звернути увагу на Модельний кримінальний-процесуальний кодекс для держав-членів СНД 1996 р. (далі – Модельний КПК) [20]. У ст. 2 Модельного КПК визначено, що кримінальне судочинство здійснюється для того, щоб забезпечити: 1) захист особи, суспільства й держави від злочинів; 2) захист особи та суспільства від зловживань державної владою й самоуправних дій у зв'язку з учиненим або передбачуваним злочинним діянням. З цією метою органи, що уповноважені здійснювати кримінальні провадження, повинні прагнути до такого: 1) кожен, хто вчинив заборонене кримінальним законом діяння, був викритий; 2) жоден невинний у вчиненні злочину не був запідозрений, звинувачений і засуджений; 3) ніхто не піддавався довільно, тобто незаконно або без необхідності, заходам процесуального примусу, покаранню, іншим обмеженням його прав і свобод.

Висновки. Підсумовуючи викладене вище, можна дійти наступних висновків. По-перше, норми міжнародно-правових актів суттєво відрізняються від внутрішньодержавних, адже їх держави-члени шляхом спільного волевиявлення створюють для себе права та обов'язки, яких повинні неухильно дотримуватися. По-друге, міжнародно-правові стандарти захисту прав особи почали формуватися з кінця XIX ст., зокрема з часу виникнення перших міжнародних організацій. По-третє, міжнародно-правові стандарти захисту прав особи в кримінальному процесі уособлюють в собі спільні напрацювання міжнародного співтовариства, які вироблені з метою уніфікації позитивного досвіду. По-четверте, в умовах глобалізаційних процесів міжнародно-правові стандарти захисту прав регулюють все більше коло правовідносин, що зумовлено постійним розширенням останніх. Отже, удосконалення кримінального процесуального законодавства України в частині захисту прав і свобод людини має здійснюватися з урахуванням європейського нормотворення, враховуючи історичні корені окремого правового інституту та сучасну доктрину кримінального процесу, а також позитивну практику минулого.

Список використаних джерел:

1. Тункин Г.И. Международное право: наследство XX века // Российский ежегодник международного права. СПб.: Россия-Нева, 1994. – С. 7–21.
2. Конституционное (государственное право) зарубежных стран: В 4 т. Тома 1–2. Часть общая: учебник / отв. ред. проф. Б.А. Страшун – 3-е изд., обновл. и дораб. – М. : Изд-во БЕК, 2000. – 784 с.
3. Мовчан А. П. Международная защита прав человека (Всеобщая декларация и проекты Пактов о правах человека) / под ред. Тункина Г. И. – М. : Госюриздат, 1958. – 166 с.

4. Лукашук И. И. Нормы международного права в международной нормативной системе / И. И. Лукашук. – М. : Изд-во «Спарк», 1997. – 332 с.
5. Абламський С.Є. Захисту прав і законних інтересів потерпілого у кримінальному провадженні : монографія / С.Є. Абламський / за заг. ред. д. ю. н., професора О.О. Юхно. – Харків : Панов, 2015. – 240 с.
6. Статут Організації Об'єднаної Нації / Видано Департаментом громадської інформації ООН. – Київ, 2008. – 68 с.
7. Аннан К. Проблема вмешательства. Выступления Генерального секретаря Организации Объединенных Наций. – Нью-Йорк / Кофи Аннан [Электронный ресурс]. – Режим доступа: law.edu.ru/doc/document.asp.
8. Статут Міжнародного військового трибуналу для суду і покарання головних військових злочинців європейських країн осі від 8 липня 1945 р. [Електронний ресурс] / Офіц. Веб-сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/998_201.
9. Сыроед Т.Г. Субъекты (участники) международных уголовно-процессуальных отношений: понятие, виды, специфика правового статуса: монография / Т.Л. Сыроед. – Харьков : Изд-во «ФИНН», 2010. – 584 с.
10. Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 р. [Електронний ресурс] / Офіц. Веб-сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_015.
11. Бородин С.Б. Международное сотрудничество в борьбе с уголовной преступностью / С.Б. Бородин, Е.Г. Ляхов. – М. : Изд-во «Международные отношения», 1983. – 200 с.
12. Тиунов О.И. Международное гуманитарное право / О.И. Тиунов. – М. : Изд. гр. «НОРМА-ИНФРА-М», 1999. – 328 с.
13. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04 листопада 1950 р. [Електронний ресурс] // Офіц. Веб-сайт Верховної Ради України: офіц. переклад. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_004.
14. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права від 16.12.1966 р [Електронний ресурс] // Офіц. Веб-сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_042.
15. Міжнародного пакту про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 р. [Електронний ресурс] // Офіц. Веб-сайт Верховної Ради України. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_043.
16. Сапін О.В. Процесуальна діяльність прокурора в кримінальному провадженні за законодавством України й модельним законодавством СНД // Науковий вісник Херсонського державного університету. – 2014. – Вип. 6-1. Том 4. – С. 117–120.
17. Уваров В.Г. Реалізація рішень Європейського суду з прав людини та норм міжнародно-правових актів у кримінальному процесі України: дис. ... док-ра юрид. наук: 12.00.09 / В.Г. Уваров. – Харків, 2014. – 411 с.
18. Тацій В. Утвердження і забезпечення прав та свобод людини – головний конституційний обов'язок демократичної, правової, соціальної держави / В. Тацій // Вісник Академії правових наук України. – 2000. – № 4.
19. Концепція реформування кримінальної юстиції України: указ Президента України від 8 квітня 2008 р. № 311/2008 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/311/2008>.
20. Модельный Уголовно-процессуальный кодекс для государств-участников Содружества Независимых Государств от 17 февраля 1996 г. [Электронный ресурс] // Рекомендательный законодательный акт. – Режим доступа : <http://www.iacis.ru/upload/iblock/a50/020.pdf>.

